

مجله‌ی حافظ‌پژوهی

(مرکز حافظ‌شناسی - کرسی پژوهشی حافظ)

سال ۲۳، شماره‌ی ۲۳ (دوره‌ی جدید، شماره‌ی ۲)، بهار ۱۳۹۹

معرفی و بررسی دانشنامه‌ی حافظ و حافظ‌پژوهی

فرزانه معینی*

دانشگاه شیراز

چکیده

دانشنامه‌ها از مهم‌ترین منابع و مراجع به شمار می‌آیند. تدوین دانشنامه‌های تخصصی در شاخه‌های گوناگون دانش، پاسخ به یکی از نیازهای اساسی حوزه‌ی تحقیق و تألیف است. از این نظر، تهیه‌ی دانشنامه‌هایی در پیوند با شخصیت و آثار شاعران نامدار ضرورت و اهمیت ویژه دارد که کمتر به آن توجه شده است. در سال ۱۳۹۷، دانشنامه‌ی حافظ و حافظ‌پژوهی با همتی بلند و ستایش‌انگیز منتشر شده است تا جای خالی اثری جامع و گره‌گشا را در حافظ‌پژوهی و حافظ‌شناسی پر کند. بیش از ۱۸۰۰ مقاله با همکاری ۱۴ نفر از اعضای فرهنگستان زبان و ادب فارسی، ۶۰ نفر از استادان دانشگاه‌های ایران و بیشتر حافظ‌پژوهان و ادب‌پژوهان معاصر در این دانشنامه‌ی چهارجلدی گردآوری شده است. این مقاله‌ها درباره‌ی بسیاری از موضوع‌های مربوط به شعر، اندیشه و زمانه‌ی حافظ، حافظ‌پژوهان و آثار حافظ‌پژوهانه نوشته شده است. در این نوشتار، دانشنامه‌ی حافظ و حافظ‌پژوهی معرفی و با توجه به بعضی اصول دانشنامه‌نگاری بررسی می‌شود. گستردگی و تنوع موضوعی مدخل‌ها، وجود مقاله‌های سودمند و تازگی بعضی مدخل‌ها از امتیازهای این اثر است که می‌تواند بسیاری از پرسش‌های حافظ‌پژوهان را پاسخ دهد. پیشنهادهایی نیز برای چاپ بعدی این دانشنامه ارائه می‌شود که می‌تواند برخی کاستی‌ها را برطرف و این اثر ارزشمند را کاربردی‌تر کند، از جمله افزودن نمایه‌ی مدخل‌ها، بازنگری بعضی مقالات و... .

واژه‌های کلیدی: حافظ، دانشنامه، دانشنامه‌ی حافظ و حافظ‌پژوهی، بهاء‌الدین خرمشاهی.

* دانش‌آموخته‌ی دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه شیراز، farzane.moeini@gmail.com

۱. مقدمه

دانشنامه یا دایره‌المعارف، مجموعه‌ی نوشتاری جامع و فشرده است که اطلاعاتی را درباره‌ی همه‌ی شاخه‌های دانش یا شاخه‌ای مشخص از آن در بر گرفته است. کار مهم دانشنامه آن است که علم یا موضوعی تخصصی را به واحدهای کوچک تقسیم و به ترتیب الفبا تنظیم کند. دانشنامه‌های تخصصی کتاب‌های مرجعی هستند که مخاطب را با کلیات مباحث مربوط به موضوع خود آشنا و آن‌ها را به منابع اصلی راهنمایی می‌کنند. نیاز جامعه‌ی علمی و فرهنگی به داشتن آثاری حاوی خلاصه‌ای منظم از دانش در زمینه‌های تخصصی موجب رونق دانشنامه‌نگاری در ایران در دهه‌های اخیر شده و آن را به یکی از بخش‌های اصلی نشر در ایران تبدیل کرده است. طبق آمار پایگاه اینترنتی «بنیاد دانشنامه‌نگاری ایران» تا سال ۱۳۸۸ بیش از دویست دانشنامه در ایران منتشر شده یا در مرحله‌ی تدوین است که بعضی از آن‌ها عبارتند از: دانشنامه‌ی ادبیات جهان، دانشنامه‌ی اقتصاد، دانشنامه‌ی کسب‌وکار خانگی، دانشنامه‌ی اتومبیل، دانشنامه‌ی مرگ و مردن و دانشنامه‌ی دانشنامه‌ها!

با گذشت ده سال، اگرچه آماری تازه در این پایگاه ارائه نشده، می‌توان حدس زد بر تعداد دانشنامه‌های ایرانی افزوده شده است که با توجه به زمان‌بر بودن و دقیق بودن کار تدوین دانشنامه، آماری تأمل‌برانگیز است. در این میان، که چنین موضوع‌هایی دانشنامه به خود اختصاص داده‌اند، ضرورت و اهمیت تدوین دانشنامه در پیوند با زندگی، آثار و اندیشه‌ی شاعرانی بزرگ و نامدار که مایه‌ی اعتبار ادب فارسی هستند، بیشتر می‌شود. در پاسخ به این نیاز، خوشبختانه با همتی جمعی، دانشنامه‌ی حافظ و حافظ‌پژوهی در چهار جلد و بیش از ۱۸۰۰ مقاله و ۲۶۵۰ صفحه تدوین شده است. این اثر ارزشمند با همکاری ۱۴ نفر از اعضای فرهنگستان زبان و ادب فارسی، ۶۰ نفر از استادان دانشگاه‌های ایران و بیشتر حافظ‌پژوهان و ادب‌پژوهان معاصر نگاشته و از سوی انتشارات نخستان پارس منتشر شده است. تعدادی از مقاله‌های این دانشنامه را چهره‌های نامدار ادبی و دانشگاهی نوشته‌اند که مقاله‌هایی درخشان و ارزشمند است و تعدادی از این مقاله‌ها نوشته‌ی نوقلمان است. عبدالله جاسبی، سرپرستی و بهاء‌الدین خرمشاهی سرپرستاری این دانشنامه را به عهده داشته‌اند.

۲. معرفی دانشنامه‌ی حافظ و حافظ‌پژوهی

دانشنامه‌ی حافظ و حافظ‌پژوهی با هدف گردآوری اطلاعات تخصصی درباره‌ی شخصیت، شعر و اندیشه‌ی حافظ و موضوعات مختلف حافظ‌پژوهی منتشر شده است.

۱۶۱ ————— مجله‌ی حافظ‌پژوهی، شماره‌ی ۲۳، سال ۲۳ (دوره‌ی جدید، شماره‌ی ۲)، بهار ۱۳۹۹

در طراحی و تدوین این دانشنامه، چنانکه سرویراستار نیز در مقدمه توضیح داده است، تلاش شده تا همه‌ی اسامی دیوان حافظ اعم از اشخاص تاریخی مثل حاجی قوام، شاه شجاع و...، نام‌های داستانی و اسطوره‌ای مثل فرهاد، جمشید، کیخسرو و...، اعلام جغرافیایی و حتی عناوین اجتماعی مانند محتسب، صوفی و... در مدخل‌هایی مستقل بیاید. همچنین ممدوحان حافظ، نام حافظ‌پژوهان معاصر و مصادیق حافظ‌پژوهی (اعم از کتاب، انجمن‌ها، مراکز علمی و دانشگاهی) در کنار مفاهیمی مانند عشق، رندی، ایمان و...؛ طبیعت و اجزای آن (همچون نام گل‌ها، بادها، آسمان، باغ و بهار)؛ فرهنگ حافظ در شبه‌قاره‌ی هند و پاکستان و نظایر آن، معرفی و توضیح داده شود. هدف اصلی و بزرگ‌تر در این دانشنامه آن بوده که کار شرح و تعلیقات هم انجام دهد (خرمشاهی، ۱۳۹۷: ۱۴-۱۵). در دانشنامه‌ی حافظ و حافظ‌پژوهی بیش از هفتصد حافظ‌پژوه و اثر حافظ‌پژوهانه معرفی شده است. چنانکه در پشت جلد این دانشنامه می‌خوانیم، دو گونه مقاله در آن گرد آمده است: مقاله‌هایی درباره‌ی درون‌سوی شعر و شخصیت و ذهن و زبان شاعر و مقاله‌هایی درباره‌ی برون‌سوی زندگی هنری و اجتماعی حافظ مانند مدح‌گزینی و مدح‌گرایی او. بیش از پنجاه عبارت یا بیت دشوار در دیوان حافظ شرح شده و مقاله‌هایی به موضوع‌هایی چون پدیده‌های نجومی، گل‌وگیاه و... اختصاص یافته است. همچنین درباره‌ی رواج فرهنگ حافظ در سرزمین‌های دیگر و ترجمه‌ی غزل‌های حافظ به بیست زبان، از جمله اردو، آلمانی، انگلیسی، فرانسه، روسی، اسپانیایی و... مدخل و مقاله در این دانشنامه وجود دارد.

مروری بر مدخل‌های این دانشنامه نشان می‌دهد که طراحان آن، در تدوین اثری که بیشتر موضوع‌های مربوط به حافظ را دربرگیرد، تا حد زیادی موفق بوده‌اند. دامنه‌ی موضوع‌هایی که در این دانشنامه به آن‌ها توجه شده متنوع و گسترده است. به جز مفاهیم و موضوع‌هایی که انتظار می‌رود در دانشنامه‌ی اختصاصی حافظ وجود داشته باشند، مدخل‌هایی نیز در این اثر گنجانده شده که نشان از کوشش طراحان برای جامعیت این دانشنامه دارد: مدخل‌هایی مانند «اصطلاحات خوشنویسی در شعر حافظ»، «اصطلاحات موسیقی در دیوان حافظ»، «پوشاک در شعر حافظ» و «معماری و اصطلاحات معماری» که چیره‌دستی و هنرمندی حافظ را در بهره‌گیری از علوم و فنون مختلف نشان می‌دهد یا «پایان‌نامه‌های حافظ» و «خوش‌خوانی‌های شعر حافظ (خوانش‌های شعر حافظ با موسیقی)» که نقش غزل‌های او را در پژوهش و موسیقی امروز بازمی‌نماید.

در مقاله‌ی این مدخل‌ها اطلاعاتی سودمند فراهم آمده است. برای نمونه، مقاله‌ی «پایان‌نامه‌های حافظ» سه بخش اصلی دارد: پایان‌نامه‌هایی که تنها به حافظ پرداخته‌اند، پایان‌نامه‌های حافظ و دیگران، گزارش کمی از وضعیت پایان‌نامه‌ها. در بخش نخست، «رساله‌ها زیر یازده موضوع دسته‌بندی و توصیف شده‌اند: اندیشه، عشق و عرفان، اخلاق، معنا، آرایه‌های ادبی، سبک، دستور، عناصر، شرح و تفسیر، تدوین واژه‌نامه و ترجمه». بخش دوم به معرفی رساله‌هایی اختصاص دارد که در آن‌ها تاثیرپذیری حافظ از شاعران پیش از خود یا تاثیرگذاری او بر شاعران دیگر بررسی شده است. اشاره به نخستین پژوهش دانشگاهی در هر یک از موضوع‌های یادشده، یکی از نقاط قوت این مقاله است. نویسنده موضوع‌های تکراری را اصلی‌ترین آسیب پژوهش‌های دانشگاهی مربوط به حافظ دانسته و دلایلی برای آن برشمرده است: «عدم آشنایی استادان و دانشجویان با مبانی مکتب‌های ادبی در غرب و نظریه‌های جدید، آگاهی‌نداشتن از ادبیات جهان و رویکردهای نقد تطبیقی، ناآشنایی دانشجویان به زبان انگلیسی برای مطالعه‌ی منابع جدید ادبی غرب و مهم‌تر از همه بی‌توجهی به آموزش تفکر انتقادی به دانشجویان».

نمونه‌ی دیگر، مقاله‌هایی است که درباره‌ی «ترجمه‌ی غزل‌های حافظ» و «فرهنگ حافظ در سرزمین‌های دیگر» نوشته شده است. این مقاله‌ها افزون بر اهمیت و گستردگی نفوذ سخن و اندیشه‌ی حافظ بر غیرایرانیان و فارسی‌زبانان، پیشینه و چگونگی این تاثیرگذاری را نیز بازمی‌نمایند. برای نمونه، مقاله‌ی «ترجمه‌ی شعر حافظ به انگلیسی» کتاب‌شناسی توضیحی ترجمه‌ی غزلیات حافظ است که از سده‌ی هجدهم به بعد، انجام شده و نویسنده کوشیده است معروف‌ترین و معتبرترین این ترجمه‌ها را چه به‌دست چهره‌های نام‌آشنا چه گمنام صورت گرفته باشد، معرفی و بررسی کند.

معرفی آثار حافظ پژوهانه نیز از بخش‌های سودمند دانشنامه است. در این مقاله‌ها، مضمون‌های اصلی کتاب‌هایی که در پیوند با حافظ منتشر شده، به‌گونه‌ای خلاصه و گذرا آمده است. تعدادی از تصحیح‌های دیوان حافظ نیز در میان این آثار است. بعضی از این مقاله‌ها را پدیدآورندگان همان کتاب‌ها نوشته است.

معرفی حافظ پژوهان نیز بر ارزش دانشنامه‌ی حافظ و حافظ پژوهی افزوده است. در این مقاله‌ها که بیشتر به قلم ایشان یا کسی از شاگردان و نزدیکان آن‌ها نوشته شده است، زندگی‌نامه و آثار حافظ پژوهان مرور شده است.

مخاطبی که به دنبال دسترسی آسان و سریع به مطالبی مستند درباره‌ی بعضی مفاهیم و موضوع‌ها درباره‌ی شعر حافظ است، می‌تواند با مراجعه به بعضی از مدخل‌ها در

۱۶۳ ————— مجله‌ی حافظ پژوهی، شماره‌ی ۲۳، سال ۲۳ (دوره‌ی جدید، شماره‌ی ۲)، بهار ۱۳۹۹

دانشنامه‌ی حافظ و حافظ پژوهی به مقصود خود دست یابد. برای نمونه، اطلاعاتی سودمند درباره‌ی مدایح، ممدوحان و شیوه‌ی حافظ در مدیحه‌سرایی در مقاله‌ی «مدح و مداحی‌های حافظ» آمده است. همچنین در مقاله‌ی «منتقدان و مخالفان حافظ» کسانی که با شعر و اندیشه‌ی حافظ مخالف بوده‌اند و اعتراض خود را آشکارا بیان کرده‌اند، معرفی شده‌اند؛ کسانی چون فضولی بغدادی و اقبال لاهوری در سده‌های پیشین و سیدابوالفضل برقی و احمد کسروی در روزگار معاصر. نمونه‌ی دیگر، «فال حافظ» است که در میان موضوع‌های مربوط به حافظ موضوعی شناخته‌شده و ویژه‌ی اوست. مدخلی با همین عنوان در دانشنامه به آن اختصاص یافته است. نویسنده پس از مقدمه‌ای درباره‌ی فال و پیشینه‌ی آن، به رسم فال‌گرفتن با دیوان حافظ پرداخته و تاریخچه و شیوه و آداب آن را از گذشته تا امروز توضیح داده است. سپس با اشاره به اینکه «رواج تفأل به دیوان حافظ، موجب تألیف رساله‌ها یا بخش‌های مستقلی از کتاب‌ها، در ذکر نمونه‌های جالب از تفال‌ات گردید»، بعضی از آن‌ها را برشمرده است.

دانشنامه‌ی حافظ و حافظ پژوهی در چهار جلد به صورتی آراسته و ویراسته (با کمترین اشتباهات چاپی) منتشر شده است. این دانشنامه اغلب پرسش‌های حافظ پژوهان را در سطوح مختلف می‌تواند پاسخ دهد. در یادروز حافظ سال ۱۳۹۸، مرکز حافظ‌شناسی این کتاب را به عنوان «کتاب سال حافظ» معرفی کرده است.

۳. پیشنهادهایی برای چاپ بعدی دانشنامه‌ی حافظ و حافظ پژوهی

دانشنامه‌ها، شاید به دلیل حجم مطالب که امکان مطالعه‌ی دقیق همه‌ی اثر را دشوار می‌کند، معمولاً نقد نمی‌شوند. درحالی‌که بررسی و نقد این دسته آثار که می‌توانند در دانش و پژوهش منبع و مرجع معتبر به‌شمار آیند، بسیار مهم و ضروری است. نقد و بررسی دانشنامه‌ها براساس مبانی و اصول دانشنامه‌نگاری، می‌تواند به بهبود و پیشرفت شیوه‌های طراحی و تدوین دانشنامه یاری رساند و از تکرار اشتباه‌های رایج و دردرساز در این آثار پیش‌گیری کند. دانشنامه‌ی حافظ و حافظ پژوهی با وجود ارزش‌ها و امتیازهایی که در جایگاه یک دانشنامه دارد، از همین چشم‌انداز کاستی‌ها و نقص‌هایی نیز دارد که اصلاح و برطرف کردن آن‌ها، ارزش این اثر را می‌افزاید و استفاده از آن را ساده‌تر می‌کند. آنچه در ادامه می‌آید پیشنهادهایی برای چاپ بعدی دانشنامه‌ی حافظ و حافظ پژوهی است که در سه بخش مدخل، مقاله و منابع ارائه می‌شود:

الف) مدخل

در تدوین دانشنامه، نخستین مرحله تعیین هدف و مخاطب است. «این دانشنامه کدام خلاء را پر خواهد کرد و چه نیازی را پاسخ می‌دهد؟ با تعیین موضوع یا دسته موضوعات دانشنامه و تعیین مدخل‌های هر موضوع و مشخص کردن اندازه‌ی مقالات، چارچوب کلی کار مشخص می‌شود» (مقدسی، ۱۳۸۳: ۲۹). پس از تعیین هدف تدوین یک دانشنامه و طراحی ساختار اولیه‌ی آن، یکی از مراحل مهم دانشنامه‌نگاری مشخص کردن تعداد و عنوان مدخل‌های آن است. سرویراستار در توضیح این مرحله از تدوین دانشنامه‌ی حافظ و حافظ‌شناسی نوشته است: «قرار اولیه‌ی دوساله بر تدوین یک دانشنامه‌ی یک جلدی، در طی بیش از سه سال، به‌ویژه با پیشنهاد و به‌گزینی مدخل‌ها/عنوان‌های مقالات از سوی نویسندگان، تعداد مدخل‌ها را نزدیک به دو برابر و آن را به چهار جلد رسانید» (خرمشاهی، ۱۳۹۷: ۱۵).

مدخل، کلید استفاده از دانشنامه است و یافتن عنوان‌های دانشنامه‌ای دقت و مهارت ویژه می‌طلبد؛ یعنی برای تعیین مدخل‌های یک دانشنامه باید توجه کرد که خواننده با چه کلیدواژه‌ای به دنبال مقاله‌ی موردنظر خود می‌گردد. مدخل‌های یک دانشنامه در سه دسته جای می‌گیرند: مدخل اصلی، که مقاله‌ی مخصوص خود دارد؛ مدخل فرعی، که قسمتی از یک مقاله‌ی اصلی را به خود اختصاص می‌دهد؛ مدخل ارجاعی، که مقاله ندارد و به مدخل‌های اصلی ارجاع داده می‌شود. مدخل‌های ارجاعی نیز کارکرد و اهمیت ویژه دارند و اگر به‌درستی و دقت انتخاب شوند خواننده را از مدخل مهجور به مدخل مشهور هدایت می‌کنند. بعضی از مدخل‌های دانشنامه‌ی حافظ و حافظ‌پژوهی نیازمند بازنگری و اصلاح است:

- در این دانشنامه مدخل‌هایی هست که گویا و رسا نیستند مانند «مناسب‌خوانی شعر حافظ». در مقاله‌ی این مدخل، نمونه‌هایی از ابیات حافظ که به‌موقع و در مناسبتی خاص، فرد صاحب‌ذوقی خوانده است و به آن استشهاد کرده برشمرده شده است. این مطلب برگرفته از مقاله‌ی «استشادهای ظریف به شعر حافظ» نوشته‌ی بهاء‌الدین خرمشاهی است. عنوان این مقاله از عنوان مدخلی که در دانشنامه برای آن در نظر گرفته شده، روشن‌تر و رساتر است. نمونه‌ی دوم، مدخل «شیواخوانی شعر حافظ» است. پس از این توضیح که شیواخوانی یعنی «روخوانی و به‌نوعی تضمین درست‌خوانی»، شش اثر که دکلمه‌ی غزل‌های حافظ است، معرفی شده است. شاید این عنوان برای روخوانی و درست‌خوانی غزل حافظ، انتخابی درست و مناسب باشد اما کلیدواژه و عنوانی دانشنامه‌ای نیست. می‌توان این عبارت را باقی گذاشت و با مدخل

«دکلمه‌ی غزل‌های حافظ» به آن ارجاع داد، همان‌طور که مدخل‌های «خواندن شعر حافظ» و «خوانش شعر حافظ» به این مدخل ارجاع یافته‌اند. نمونه‌ی دیگر، مدخل «پاشان» است. این واژه که صفت سبک حافظ به تعبیر پاکستانی‌ها تعریف شده است، واژه‌ای کلیدی و آشنا نیست. بعید به نظر می‌رسد مخاطبی که در پی یافتن مطلبی درباره‌ی سبک ویژه‌ی حافظ باشد، این واژه را حدس بزند و بداند واژه‌ی پاشان را باید به عنوان مدخل مورد نظرش در این دانشنامه جست‌وجو کند. برای راهنمایی خواننده می‌توان دست‌کم با مدخل «سبک حافظ» به این مدخل ارجاع داد.

- بعضی از مدخل‌های مشابه، با شیوه‌ای یکسان و یکدست عنوان‌گذاری نشده‌اند. برای نمونه مدخل‌هایی که مربوط به حافظ در کشورهای دیگر و ترجمه‌ی غزل‌هاست با عبارت‌های متفاوت نوشته شده‌اند: افغانستان و حافظ، ترجمه‌ی شعر حافظ به انگلیسی، ترجمه‌ی شعر حافظ در زبان و ادب فرانسه، حافظ در زبان و ادب عربی، تاجیکستان (حافظ در میان تاجیکان) و... . همچنین مدخل‌هایی که شرح واژه یا بیتی دشوار است، صورت‌های مختلف دارد: ماجرا کم کن و بازآ، عبوس زهد، قصه یا وصله (معاشران گره از زلف یار باز کنید)، مکارم اخلاق عالم دگری و... . شایسته است در دانشنامه‌ای که طراحان آن کوشیده‌اند کارکرد شرح و تعلیقات هم داشته باشد (خرمشاهی، ۱۳۹۷: ۱۵). برای این بخش و مدخل‌های مربوط به آن نظم و سامانی بهتر اندیشیده شود. می‌توان مدخل همه‌ی این بیت‌ها را مصراع اول بیت در نظر گرفت.

گفتنی مهم دیگر اینکه مدخل‌های این دانشنامه به شیوه‌ی رایج و شناخته‌شده‌ی دانشنامه‌نویسی، ترتیب الفبایی دارند. با توجه به فراوانی مدخل‌ها و تنوع موضوعی آن‌ها، فصل‌بندی موضوعی یا تنظیم فهرست موضوعی یا نمایه‌ی موضوعی برای استفاده‌ی سریع‌تر و ساده‌تر ضروری به نظر می‌رسد. افزودن فهرست یا نمایه‌ای که مدخل‌ها را زیر عنوان این موضوع‌ها دسته‌بندی و ارائه کند این دانشنامه را کاربردی‌تر و استفاده از آن را آسان‌تر می‌کند: اعلام تاریخی و جغرافیایی، حافظ‌پژوهان، آثار حافظ‌پژوهی، عناصر طبیعت (گل‌ها، نجوم و...) حافظ در آن‌سوی مرزها، ابیات بحث‌انگیز و... . همچنین نمایه‌ی مدخل‌های اصلی و ارجاعی نیز می‌تواند مخاطب را در یافتن مدخل و مقاله‌ای که می‌خواهد یاری کند.

ب) مقاله

متن مقاله در دانشنامه باید مبتنی بر اختصار و گزیده‌گویی و پرهیز از پراکنده‌نویسی و مقدمه‌چینی‌های غیرضروری باشد. مقاله باید تحقیقی و مستند به منابع دست اول نوشته شده باشد و مخاطب را از مراجعه به انواع کتاب‌ها بی‌نیاز کند و اطلاعات اصلی آن

کتاب‌ها را در ساختاری منظم جمع‌آوری کند تا در زمانی کوتاه بتوان به آن اطلاعات دست یافت. ارائه‌ی مطالب تثبیت‌شده‌ی علمی و پرهیز از اظهار نظرهای سلیقه‌ای و ذوقی از اصول نگارش مقاله در دانشنامه است. این ویژگی‌ها در بعضی از مقاله‌های دانشنامه‌ی حافظ و حافظ‌پژوهی نیست یا کم‌رنگ است، از جمله:

- مقاله‌ی «گفتمان‌های حافظ» گزارشی است از یک سخنرانی در نشست حافظ و زمان ما (شانزدهم مهر ۱۳۹۳) در مرکز فرهنگی شهرکتاب. محتوای سخنرانی در گزارشی خبری که از ویژگی‌های اصلی یک مقاله‌ی دانشنامه‌ای خالی است، بازنویسی و در شش ستون دانشنامه چاپ شده است. در این سخنرانی، گفتمان به معنای مبحث و مقال در نظر گرفته شده و اشعار حافظ در چهارده مبحث، طبقه‌بندی موضوعی شده است.

- مقاله‌ی «استثنای منقطع» مقدمه‌ای طولانی در تعریف و توضیح این نوع استثنا دارد و نویسنده پس از ارائه‌ی نمونه‌هایی از شاعران دیگر، چهار بیت حافظ را مثال زده و به کوتاهی توضیح داده است. در حالی که سهم حافظ و ابیات او در چنین مقاله‌هایی باید بیشتر باشد. مقدمه نیز باید مختصر نوشته شود.

- مقاله‌ی «شکر و شکرانه» هفت صفحه (پانزده ستون) دانشنامه را به خود اختصاص داده است. مقدمه‌ای مفصل و در سه صفحه، درباره‌ی معنی و انواع شکر دارد و سپس وجوه آن در دیوان حافظ برشمرده شده است.

- مقاله‌ی «شفاخانه» در توضیح این کلمه که در بیتی از حافظ به کاررفته نوشته شده است: دل ما را که ز مار سر زلف تو بنخست / از لب خود به شفاخانه‌ی تریاک انداز. نویسنده مقدمه‌ای غیرضروری درباره‌ی اشارات حافظ به اصطلاحات و مفاهیم درد و درمان نگاشته و از درد روحی و عاطفی (کنایه از عشق و فراق) نزد خواجه سخن گفته است، سپس درباره‌ی واژه‌ی شفاخانه در بیت یادشده توضیح داده است.

- مدخل‌هایی در این دانشنامه هست که به دیوان حافظ اختصاص ندارد اما به این دلیل که در شعر حافظ به کاررفته به این دانشنامه راه یافته است؛ مانند رستم، کاووس... مقاله‌ی این مدخل‌ها در دانشنامه‌ای که به حافظ و شعر او اختصاص دارد باید با محوریت غزل خواجه نوشته شود. مقاله‌ی بعضی از این مدخل‌ها در دانشنامه‌ی حافظ و حافظ‌پژوهی از این نظر نیازمند بازنگری است.

- حافظ‌پژوهان نیز باید با تاکید بر آرا و آثار حافظ‌پژوهانه‌شان معرفی شوند. چنانچه نویسنده یا پژوهشگری به جز حافظ‌پژوهی در زمینه یا زمینه‌های دیگر نیز صاحب نام و اثر است، در دانشنامه‌ی حافظ و حافظ‌پژوهی باید با محوریت آنچه در

۱۶۷ ————— مجله‌ی حافظ‌پژوهی، شماره‌ی ۲۳، سال ۲۳ (دوره‌ی جدید، شماره‌ی ۲)، بهار ۱۳۹۹
پیوند با حافظ انجام داده، معرفی شود. همچنین بعضی از کسانی که در این دانشنامه معرفی شده‌اند، در زمینه‌های دیگر شناخته شده و نامدارند نه حافظ‌پژوهی؛ مانند احمد عزیزی، محمدابراهیم باستانی پاریزی یا نصرالله پورجوادی.

- مقاله‌هایی درباره‌ی بعضی از موضوع‌های این دانشنامه نوشته شده است که مفصل و گسترده هستند. حجم این مقاله‌ها با اهداف دانشنامه‌ای و نیاز مخاطبان هماهنگی ندارد. آیا کسی که بخواهد درباره‌ی حافظ، عرفان حافظ، رندی و رند و... اطلاعاتی جامع به دست آورد، به کتاب تخصصی مراجعه می‌کند یا به مقاله‌ای در دانشنامه؟ در مقاله‌ی دانشنامه باید سرمنشاء و منبع اطلاعات در زمانی سریع‌تر از خواندن یک کتاب مفصل به دست آید. مقالات مفصل در دانشنامه‌ها معمولاً خوانده نمی‌شوند. معمولاً چند مدخل فرعی دارند که بهتر است تا حد ممکن مدخل‌های مستقل و اصلی شوند؛ مثلاً مقاله‌ی حافظ سی صفحه است و ده عنوان دارد که می‌تواند مدخل‌های مستقل باشد: طنز و طربناکی حافظ، عرفان و اخلاق حافظ، مقام هنری و سبک حافظ، مذهب حافظ و... .

- در مقاله‌ی «عرفان عاشقانه‌ی حافظ» ۲۲ موضوع، زیر عنوان‌هایی مانند عرفان عاشقانه و آتش عشق، عشق اینجایی و عشق آنجایی، فراق و وصال و... در ۳۲ صفحه، نوشته شده است. افزون‌بر حجم زیاد و نامناسب برای دانشنامه، به جای شیوه‌ای استنادی، رویکردی آموزشی دارد.

- مقاله‌ی «ساختار شکنی غزل حافظ»، در ده صفحه و به شیوه‌ی مقاله‌های علمی پژوهشی نوشته شده و برگرفته از کتابی از نویسنده است، بی‌آنکه برای مقاله‌شدن در دانشنامه مناسب‌سازی شده باشد.

افزودن تصویر به متن بعضی از مقاله‌های دانشنامه می‌تواند سودمند باشد؛ از جمله تصویر چهره‌ی حافظ پژوهان یا جلد کتاب‌های حافظ‌پژوهی. افزودن تصویری از بنای آرامگاه حافظ در دوره‌های مختلف به مقاله‌ی «حافظیه»، تغییر و تکامل این بنای تاریخی را بیشتر از متن نمودار می‌سازد. «ارزش تصویر در دانشنامه‌ها چنان است که باید در تکمیل نوشتار و گاه به جای نوشتار بیاید. انتخاب تصویر مناسب و نوشتن توضیح روشن‌گر در زیر آن از ظرافت‌های تدوین تصویر در این آثارست» (مقدسی، ۱۳۸۳: ۳۵).

ج) منابع

مقاله‌های دانشنامه باید مستند به منابع معتبر و دست‌اول باشند. نشانی منابع باید در پایان مقاله ذکر شود و شیوه‌ی ذکر مشخصات منابع در پایان همه‌ی مقاله‌ها باید یکسان باشد.

در دانشنامه‌ی حافظ و حافظ‌پژوهی بخش منابع یکدست نیست. منابع بیشتر مقاله‌ها به همان شیوه‌ی درخواستی از نویسندگان (نام کتاب/ مقاله، شماره صفحه) در پایان آمده است، اما نویسندگان بعضی از مقالات از این شیوه پیروی نکرده‌اند. برای نمونه، در پایان مقاله‌های حافظ‌پژوهی، خال هندو، شهید، شحنه‌ی نجف و... نوشته شده: منابع در متن آمده است! در بعضی از این مقاله‌ها نشانی در متن آمده نیز کامل نیست و فقط نام منبع نوشته شده است. در مقاله‌هایی مانند «شکر و شکرانه»، ارجاعات به جای نام کتاب/ مقاله به نام نویسنده است. در ویرایش دوم دانشنامه می‌توان این کاستی‌ها را برطرف کرد. همچنین شایسته است مشخصات کامل کتاب‌شناسی آثار حافظ‌پژوهانه‌ای که در دانشنامه معرفی شده است به عنوان منبع، در پایان متن مقاله بیاید.

۴. سخن پایانی

انتشار دانشنامه‌ی حافظ و حافظ‌پژوهی اتفاقی بزرگ در حافظ‌پژوهی است که اراده و همتی ستودنی پشتوانه‌ی آن بوده است. در میان شاعران بزرگ، اکنون حافظ صاحب دانشنامه است. دانشنامه‌ی حافظ و حافظ‌پژوهی می‌تواند بسیاری از نیازهای پژوهشی علاقه‌مندان را پاسخ گوید و کاستی‌های این دانشنامه را می‌توان با افزودن مدخل‌های افتاده، پیوست برخی مطالب لازم به بعضی مقاله‌ها، افزودن مقاله‌های تازه، اصلاح و ویرایش دوباره، جبران کرد.

گسترده‌گی موضوع و محتوای مدخل‌های دانشنامه یکی از امتیازهای آن است، اما نبود نمایه و فهرستی که این تنوع و فراوانی را بازنماید از ضعف‌های این اثر به‌شمار می‌آید که تنظیم آن در چاپ‌های بعدی ضروری است. ابهام در عنوان برخی از مدخل‌ها سرعت و آسانی استفاده از این مرجع سودمند را کاسته است که با بازنگری یا افزودن مدخل‌های ارجاعی روشن‌گر، برطرف می‌شود.

منابع

- خرم‌شاهی، بهاء‌الدین. (۱۳۹۷). *دانشنامه‌ی حافظ و حافظ‌پژوهی*. تهران: نخستان پارس.
- مقدسی، مهناز. (۱۳۸۳). «دشواری‌های دانشنامه‌نگاری و لزوم بحث‌های پایه‌ای». کتاب *ماه کلیات*، شماره‌ی ۸۳، آبان ۱۳۸۳، صص ۲۸-۳۵.